

EUSKERAZKO IZENAK ERDIAROKO IDAZKERAN 869'GARREN URTEKO LARRUKI BAT

(1)

Badu IX mendeko larruki onek subtitulo edo izenburupeko bat: "De baccarizas de Sancti Felicis": "Felice Donearen beitaldeei-buruz".

Felice Donea, izenburupeko ontan, Oka mendietan Done orri opal dutako lekaidetxe edo monasterio baten izena dugu. "Felize" edo Felizes" esaten ba'diot nik, Errioxa'ko jende guztiak Done orri orrela deitzen diolako da. Bearbada, ez bait dugu Done au, Erroma'ko donetegiko Felix Donea, Euskalerra bertako gizon done bakartasun-zale bat baizik; Saturio, Prudentzi, Bitor eta Millan Doneen antzekoa.

Oka berriz, Burgos uritik ez urruti, egoalderuntz Duero ibaiera doazen urak, iparreruntz Ibero edo Ebro ibaiera datoztenetatik bereizten dituan mendikatearen izena da. Esana dugula uste dut, Bruxula'ko mendatea dala, alde batera Sortaldeko Oka Mendiak eta beste aldera Sarkaldeko Oka Mendiak utziz, mendikate ori bi zati egiten duana.

BRUXULA, izen orrek ere, naiz gaur espainiarren ezpaineñek "Puerto de la Brújula erderara aldaturik egon, badu euskal-usai galanta; "O" "U" errez biurtzen dalako seguruaski bere izena BRUXOLA, eta, Bruxola ori, URXOLA'ren aldakuntza izatea bai bait daiteke.

Ez zaitez arritu "Bruxula" jatorriz izen euskalduna izan daitekeala entzutez, naiz Burgos uritik ain bertan egon; bai egora bai iparrera, Oka Mendien bi maldak, oraindik dirauten toki-izen euskaldunez ederki jantzirik bai daude.

"Oka" itza, erdiaroan "O" adierazteko "AU" erabilli oi zutelako, AUKA idatzi zigun beti larruki onen lumalariak.

Larrukiaren idatzierazle, Didako kontea azaltzen zaigu berriro: "In nomine Jhesu Christi, Ego comite. Didaao, spontanea voluntate, pro remedio anime mee...", euskeraz, "Josu Kristo gure Jaunaren izenean Nik Didako konteak, nere-neronen eragiñez, eta nere gogoaren osasunerako", diosku egin zuala larrukiaren mamia dan emaitza Oka mendiko lekaidetxeari.

Emaitza, Oka mendietako lurralde baten zituak jaso aal izatea da, baiñan oso era pitxian emana: "egunero gurdi batek, asto batek, eta bizkarrez lekaidetxe artako lekaideek eraman dezaketena": "Quantum potest portare cotidie cum uno carro eta uno asino et cunctis fratres qui ibidem sunt in humeris suis". Abereentzako "larre eta iturrien erabilketarako eskubidea" ere ematen die, baiñan "Oka uriko biztanleekin erdizka": "divisione pan cum illa civitate Aukense".

"K"z idazten du beti lumalari zar arek, un eta mendi aien izena, "Aukensi" bein, "Aukense berriz gero bi aldiz. Ez da arrigarri azkeneko izkia batean "I", Aukensi, eta besteetan "E", Aukense, idatzi izatea, "E" ori "I" aboskatzen bait zuten antziñako lateradun aiek.

Onatx orain larruki onek damaizkigun bederatziz toki-izenen zerrenda:

AUKA	AVUELO	RIPAOTA
ZAR RATONE ARBOR		LARCHEDERRA
MANTELE MUSCHELI		GALLAFAZA
	FORNERO	

Izen oiek danak euskal-izenak ote diran? Bai noski naiz itxuraz aski aldaturik egon, Oka mendietan bederatzigarren mendean euskeraz besterik ez bait zan itzegiten. Ez didazu noski Zarraton'ek eta Larchederra'k euskal usai nabarmena dutenik ukatuko!

Oka-mendietako lurralde ari, Araba esaten diote garai artako edestilari arabitarrek, eta urtero urtero, udaz, an, Araba'ko "guaskuyin"ekin borrokan ibiltzen zira-la dioskute.

"Guaskuy-in" itzaren "in" atzizki ori, euskarazko "k" atzizkia bezala, ugaritasun-adierazlea da, eta, itz guztia, "guaskuyin", euskerara "guaskuyak" eta laterara "guaskones" aldatu genezake.

Arabitarren "guaskuyin" ori, "w" izkia "gu" bihurtuz, frankiarren "waskones" arabieraz emateko era bat besterik ez da.

Izan ere bisigotarren eta frankiarren artean, "waskones" ori, "guaskones" eta, geroago, "gaskones" aboskatzen zan.

Ortik dator Gaskuña, D'Artañan eta bere iru "mosketalari" lagunuen errialdearen izena. Ona, nola:

"Waskonia", waskoien lurraldeari esaten zioten. Waskonia orren aurreneko izkia, ordea, "W", esan dugun bezala, "G" agoskatzen zan orduan, eta Waskonia orren azkeneko, "NIA", "ÑA" esaten zuten. Orrela, Waskonia, GASKOÑA biurtu zuten, eta "O" oso errez, izkuntza guztietan "U" agoskatzen dalako, Gaskoña azkenean GASKUÑA izatera igaro zan.

Azter ditzagun orain, banan-banan, eskuetan dugun larruki onen toki-izenak:

OKA—. Len ere mintzatuak gera izen ontaz: Araba'n baditugu gaur izen ori daramaten mendate bat, arrupe bat eta ibaitxo bat. Baita lurralde bat ere. Lurralde ortan daude Oka'ko Nanklares eta Oka'ko Izarra, erromateko Veleia, "oppidum" edo "arresiz-inguratutako-gudaritegi" ongi ezaguna.

Oka deritzan lurralde ori Badaia mendiaren azpian dago. Antziñako dokumentu zarretan BADAYAOZ esaten zitzaion; gero, BADAYOZ; eta, azkenean, BADAJOZ. Orra or nola aldatzen duten itxuraz gure toki-izen euskaldunek.

Eta, orra or, baita-re, aneika izenen itsatsa dugun "OZ" edo "OTZ" atzizki ori, —"Oroz, Oronoz, Oroz-ko, Oskoz"—, "be" edo "pe"ren kidea, ("debajo de"), esan nai duan atzizkia nola izan daitekean.

Oka izenak badira Araba'z landa Euskalerriko beste tokietan ere: Oka, adibidez Bizkai'n errekatxo baten izena Gernika-aldean eta antziña itzal aundiko Aide Nagusien dorre bat.

Oka aurrizki duten izenak ere aski ugari ditugu Euskalerrian: Okariz, Okai, Okabo, Okain, Okara, Okalar, Okasar, Okaraz, Okaranka, Okarango..r

Alare, ez da erreza Oka orrek zer esan dezakean jakitea. Lopez Mendizabal'dar Isaka'k Oka ori Osa'ren aldakuntza dala dio eta Osa'k berriz "larre" esan nai duala; "pastizal", gazteleraz. Ez dakit nondik atera duan ori. Nik nere aburuz, Oka, Osa ori bera, eta Oro, Oña, eta beste izen ulerkaitz asko, apalki eta kezkarik gabe, euskeraren arkaik'itzak, ots, beren zentzua galdu dugun "antziña-antziñako itzak" dirala esango nuke.

Ez dezagun aztu, millaka urte asko dituala Euskerak. Millaka urte oietan ur asko joan dala mendiak-beera gure ibaitxoetan, eta une berean ur berriak etorri zaizkiela gure errekatxo oiei beren ituburuetatik. Eta orrela, bizirik jarraitu duala gure errekatxo bakoitzak.

Era berdiñean, itzik asko ere joan zaigu, nai-ta-naiez, orrenbete millaka urteen epean Euskeraren iztegitik eguneroko mintzaketaen itz-jarioan. Eta itz berriak sortu. Eta orrela, gure errekatxoak bezala bizirik dirau oraindik gure euskerak.

Baiña joan zaizkigun itz oiek, toki-izendi edo toponimian utzi digute beren aztarna. Orregaitik du toki-izen-bilketak artaraiño'ko garrantzia: arkaik'itz oien zentzua lortzeko bide bakarra dugulako. Gaurko Euskalerriko toki-izenak bildu bear ditu gure agureen ezpaiñetatik. Azkar gaiñera, bestela beroiekin ilko bait zaizkigu. Eriotza ez da ba gu asi zai egongo.

Gaurko eta atzoko Euskalerraren toki-izenak ditugu, aal dugun era guztiz jaso-bearrak. Antziñako gure Euskalerrria, Asturietatik, Auña-Mendiak-zear, Menditerranean-ltxasoraiño iristen bait zan; eta Ibero-Mendien egoaldetik, Dordoña-Aranaren iparreraiño. Lurralde oietako toki izenen bilketa gero egin bear'ko dan lana da.

Eta, ez zaigu naikoa, gaur-egungo toki-izenen bilketa. Izen oiek, mendeak zear, aldaketarik aski jasan bait dute. Ortarako, liburu, idazti, larruki eta dokumentu-mota guztietara sartu bear dugu.

Ez da, eztare, aztutzeko gauza, toki-izen oiek **zer lekutan** aurkitzen diran adierazi bearra dala. Orrela bakarrik jakin dezakegu ba, itz bakoitzak toki-izen bereizi bakoitzean zer esan nai dezakean. Adibidez, OLA itzak berez zerbait egiteko edo zerbait gordetzeko egin dan estalpea esan nai du. "Cobertizo" gaztele-raz.

Eta orrelako etxola oiek Euskalerrian, edo ardi-bilketarako edo burnilanketarako izan bait dira batez ere egiñak, OLA bere-baitan daraman etxe-izen bat mendigaiñetan ba'dago, naiz orain nekazari-etxea izan, len atzain-etxea izan zala adierazten digu. Eta toki izen ori erreka baten alboan ba'dago, ziur esan dezakezu toki ori burni-ola bat dagoan edo egon zan lekua dala.

Ezagutzen dut nik Larraola izeneko leku bat. Goian dago; larre zabalaren alboan. An ez da sekulan burnirik landu. Ardi-lekua da ura. Naikoa dugu ori jakitea, an noizbait "art-ola" edo "ardi-ola" bat izan zala esateko: ardi-entzati eta artzaiarentzat egindako borda bat. Gaztelerazko itzez, "cabaña".

Ezagutzen dut baitare Goikola bat. Erreka baten alboan dago, Araxes ibaitxoaren alboan ain zuzen. Eta orrela dagola badakigulako, eta soilki ori dakigulako esan dezakegu Goikola ori burniola izan zalar

OLA, izan daiteke atzizki edo sufijo ugaritasun-adierazle bat ere. "Pagolak" k "leku pagotsua" adierazi nai digu. "Ote ugari dun tokia", "Otaola" k. Eta "leku urkitsua" berriz "Urkiola" k. OLA itza, zugaitz eta landare izenetan ba'tator, geienetan, ia beti, atzizki ugaritasun-adierazlea dugu.

Baita, "arri" itza bezala, berez ugaritasun-zentzua errez eskatu dezaketean itzei alkarturik agertzen zaigunean ere: adibidez "Arriola" "toki arriksua" eta "Loiola"

"toki loitsua" ditugu seguruaski. Eta orrela oien antzeko beste toki-izenetan, beste zerbaitek, dokumentuek adibidez, beste era batera pentsatzera bultzatzen ez ba'gaitu.

Zailla dala etimologintza!!!

A nolako lan ederra egin lezaketen gure unibersitateko ikasleek opor-aroetan, eta kultura pixka bat baduten gure zar-sarituak, dokumentuetako topinimi edo toki-izen-sortak jasoz! Millaka itz daude lotan gure eliz, udal, aldundi eta, bereiziki, baratari eta notarioen artxibo edo agiritegietan.

Orrela bakarrik jakin genezake gure etxe, mendi, iturri, landa, baso eta gaiñerako zokoek mendeak-zear nolako aldakuntzak jasan dituzten.

Lan ederra, gure mendigoizaleena, mendi dira bakoitzean baserritarrei gald egiñez, gaur egungo toki-izenak jasotzen ba'dituzte.

A! Ta jaso bearrak dira, len-bait-len gaiñera, Euskalerriko, zugaitz, belar eta landareen izenak ere. Gure iztegiak, danak, izugarri txiroak dira landarizti (fitologia) eta aberiztiari (zoologiari) dagozkien gaietan. Ori bai, laister egin bear dan lana!!! Gai oietako izenak ia danak galduak bait ditugu. Eta oraindik galdu ez diranak, gure agureekin gure belaunaldi ontan galduko bait zaizkigu.

Euskalerria ordea, kulturarako zaletasunik gabeko erria da. Afrika'n, —eta au estadistikek erakusten diguten gauza da—, euskaldunok baiño zaletasun geiago diote irakurtekari. Aski dugu ortaz ez arritzeko, eta naikoa dugu ortaz lotsatzeko, gure erri ontan zeinzen liburu gutxi saltzen dan, eta gure aldizkariak karitate utsez bizi dirala gogora erakartzea. Bazuan arraizoirik aski gure Orixe aundiak "Euskalerria munduko erririk mixeableena" dala esaten zuanean.

ZARRATONE—. Bada Errioxa'n, Aro uritik bertan, Zarraton izeneko erri bat. Eta izen ori euskal-abizena dala diosku Kerexeta'k. Zarraton'en aldakuntza dala.

Lopez Mendizabal'en ustez, euskeraz "zara" gaztelerazko "jara" ornen da. Guk, "txaraka" esaten diogu, eta beste toki batzuetan "xara" ere esaten zaio. "ON" atzizkia, toki-adierazle bat dala badakigu. Eta maiz agertzen zaigula ere badakigu: Armiñon, Pipaon, Oion, eta Okon, Araba'n; Andion, Mrañon, Larraon, Naparroa'n. Korpion ondarrutar baten abizena da.

Maizago agertzen zaigu berriz, —ia zenbatu ezin aiña—, ONA bezala, osorik, bere "A" nominatibu-atzizki ta guzti, Aramaiona'tik asita Baiona'raiño.

ONA ere, ON bezala toki eta ugaritasun adierazle bat dala esan bearrik ez da. Orrela, Azkona, "aitz ugariko" tokia da. Eta Arrona, "arri ugarikoa".

Ortaz, Zaratone, "zara" eta "xara" gauza berdiña ba'dira, gaztelerazko "Jara" izango litzake. "E"z amaitua agertzeak, "Zarratone" ez du garrantzirik, ablatibueran bait dago lateraz larrukian: "In valle Zarratone una bacariza". "Beitalde bat Zarratone'n". Ori egia izatekotan, itzaren erdiko "T" izkia, —"Zara-t— one" —izki eufoniko edo doiñu-goxagarri bat dugu.

MANTELLE—. Euskalerrian bai ornen da Mantelli abizena, eta abizen ori Araba'ko Manteli'ren aldakuntza ornen da. Sinistekoa da, "L" eta "LL" maiz alkar trukutzen bait dira euskeraz, eta gainera, gure larrukiar legokionez, lateraz "LL" idatzi eta "L" irakurri egiten bait zuten.

Lopez Mendizabal'ek onela zatitzen digu abizen ori. "M" protetiko edo edergaillua + "larre" esan nai duan "anda"ren aldakuntza dan "ante" + ugaritasuna adierazten duan "Ii" atzizkia.

Eta naiz, orrela izan bear duanik esatera ausartzen.

Gure larrukiko Mantella, ablatibo-eran dator: "In Mantelle una bacariza": "Beitalde bat Mantelle'n". "Manta" ote zan itz orren nominatibo-era? "Mant" agian?

Ez dakit ori. Baiña badakit "MAN"ez eta baita "MANT"ez ere asten dan izenik asko badugula: Manterola, Manteola, Manteo, Mantesola. Gazteleraz Santo Domingo de la Calzada esaten zaion eta bere euskerazko izen zaar jatorrez Ozkabarte deritzan urikoa da Manso edo Mantso abizena. Araba'n ere bada abizen ori. Eta baita Bizkai'ko Berriz'en izen ortako dorre bat ere.

Mansoa bada Aramaiona'n. Bazan Mansoa bat, 1774'ean Gipuzkoa'ko Segura'n, eta baita beste bat 1489'an Oñate'n. Abizen zarra bait da abizen ori Euskalerrian. Eta gaztelerazko "manso"rekin zer-ikusirik ez duana.

Gure larrukiko izen ori, nominatibuz "Mantelle" —bardulitarren euskeraz "Mantalla", ots, "Mantella" ba'zan berriz, "LLA atzizkia duten izen asko aurkituko ditugu: Erzilla, Unzilla, Marzilla, Andosilla, Ubilla, Orella..., eta baita "LA" daramakite-nak ere: Irala, Estala, Aiala...

Alperrik joango zera, izen oientzat argi-billa, Mitxelena'ren "Apellidos Vascos" deritzan liburura. Ez duzu argi askorik aurkituko. Mitxelena'k zaittasunetik, katuak ur otzetik bezala, "miau"rik ere esan gabe, iges egiten bait du.

AVUELO— Ona eman izen bitxia. Oka-mendietako aran edo ibar baten izena da larrukian: "In montes Aukensi, id est de Val de Avuelo quantum potest portare uno die": "Oka mendietan, ots, Avuelo-Aran'etik egun batean eraman daitekean guzia".

Ez da "Aitonaren Arana"; lateraz dagoan "Val de Avuelo" orrek ez bai du gaztelerazko "abuelo"rekin zer ikusirik. Larruki au IX mendekoa da, eta orduan ez zan oraindik gaztelerarik sortu. Abuelo itza latera zarrean "avus" da, eta erdiaroko lateraz "aviolus". Ortik omen dator gaztelerazko "abuelo" eta ez omen zan XIII mendera arte gaztelerara sartu, izkuntzalari espainiarrek diotenez.

Beste bide batetik jo bearke dugu beraz gure larruki onek damaigun "Val de Avuelo" ori zer izan daitekean jakiteko.

Latera ez dala badakigu. Eta gaztelera izan ez daitekeala ere bai. Euskera ote da? Bai, naitanaiez, euskera beste izkuntzarik ez bait zaigu geratzen lurralde artako toki-izen baten esan-naia azaltzeko. Are geiago IX mende artan Oka-Mendietan euskera besterik egiten ez zala!

Aurreneko lumalariak IX mendean, edo, ziurkiago, ondorengo mendeetako birridazle edo kopiatzailleak itxuraz aldatutako euskal-izen bat dugu "avuelo" ori.

Saia gaitezen "Val de Avuelo" orri nondik eldua billatzen. "Val de Avuelo" ori "Val de Agüelo" ote zan?

Euskalerrian, Agumendi abizena bada. Bada Agurola, eta baita Agureolaeta ere. Mitxelena'rentzat, "agure" oi "gizakume zarra" da; eta izen oiek, "La Ferrería del Anciano" eta "El Lugar de las Ferrerías del Anciano" esan gura dutela, aditzera eman nai digu. Etimologi errezegia, xingleegia eta inoxenteegia iduritzen zait ori.

Goazen beste bide batetik. "Agur", "egur", "egu", gazteleraz "salicaria" esaten zaion senda-belarra omen da. Eta "agu" berriz gaztelarrek "panizo" esaten diotena. Ain zuzen Amerika ezagutu-aurretik euskaldunek "a ro" esaten zioten basa-belarra. Gaurko arto au Ameriketatik ekarria bait da. Eta gaztelarrek, gaur "panizo" Ameriketatik artoari esaten dioten bezala, era berean esaten diote euskaldunek gaur arto, Ameriketatik ekarritako landare orri.

Oka-mendietako "Avuelo" edo "Agüelo" ori, euskeraz ARTALARRE ote zan? Seguruaski, IX'ko lumalariak Agelo idatzi zuan Agüelo'ren ordez, eta, gero, Agelo ark ezer esaten ez ziolako, —edo kontuan erortzeke, bearbada—, XII'go bir-idazleak Avuelo idatzi ote zuan?

Toki eta ugaritasunaren ezaugarri diran "LO", "LU", "LLO" eta "LLU" atzizkiak (oroi izki oiek errez alkar-trukatzen dirala) ugari bait ditugu gure abizen eta toki

izenetan: Arbulo eta Azilu Araba'n; Zabalo eta Areizabalo Gipuzkoa'n; Astarlo Bizkaï'n; Betelu eta Oroz-Betelu Nafarroa'n; Mendelu, Urkulu eta Urkullu, Gipuzkoa'n; Mallo, Malloa, Atallo, Ullo eta Ulloa Nafarroa'n; Zamallo Bizkaï'n...

LARCHEDERRA—. Irakurri duzun bezain laister, izen ori "La Etxe Ederra" biurtzeko zirika sumatua izango zera bearbada, irakurle. Gaizki egingo zenuke, ori egingo ba'zenu. Lendabizi, laterak "la" artikulorik ez zualako, eta, bigarren "CH" izkia, lateraz, "TX" ez baiña "K" agoskatzen dalako. Larkederra, irakurtzen zuten Larchederra idatzitako izen ori. "LAR" aurrizkiari eldu bear diogu beraz, izen orren etimologia argitzen saiatzeko.

Izenaren azken-erdia, "ederra", euskalduna dala ezbaiean jartzetik ez dago. Zer ote da, ordea, izenaren aurreneko erdian "lark" ulerkaitz ori?

Zailtasun guztia, bere amaierako "K" orlan dago. "Larre" zer dan bai bait dakigu: "pastizal", gazteleraz. Badakigu baita're, "Larre" k izen alkartuetan bere azkeneko "E" ori errez galtzen duala, batez ere bigarren itza izki "lagunbeardun" edo konsonantez asten ba'da. "Larburu" adibidez.

Mitxelena'k abizen onen "lar" aurrizkia "larre" ez baiña "lar", gaztelerazko "zarza" dala dio. Oker dabil. Larburu'z gaiñera Larraburu: ere bai bait dugu Euskalerrian. Eta Larbide ta Larrabide; Larrategi, Larretegi (Laburdin) eta Lartegi... Orrela, "LAR" ez eta "LARRE" z bikoiztutako abizenak nai aiña aurkitu daitezke. Larra, sasia, garrantzi gutxiko gauza da Euskalerrian "aitorren semeen sortetxe" edo "casas solariegas" izateko eraikiak izan diran gure baserriei izan eman aal izateko. Ez ala "larrea" itza, larrea garrantzirik aundieneko gauza bait zan nekazari baiño leenago artzai izan ziran euskaldunentzat!

Orregaitik, LAR aurrizkiz asten diran abizenak, ez danak baiña bai geienak, "lar" ez baiña "larre" dute oiñarri-izen. Batez ere, aipatu ditugunak bezala "lar" ez asten diranen alboan "larre" z asten dan, beste aien kidekorik baldin ba'da.

Zer ote dugu ba Oka mendietan IX mendeko LARTXEDERRA ura? Betizuentzako larre-tokia zala, ezbairik gabeko gauza da. Larrukiak berak adierazten bait digu ori, larre artako belarraren erabilketa ere Felize Deunaren lekaidetxeko beiei ematen zitzauela esanez.

"Larraki" abizena badugu gaur-egun gure artean. "KI", atzizki toki-adierazlea dala dio Kerexeta'k. Ez dut uste gure toki-izen otan ori danik. Ona zergaitik:

Antziñako lumalari aiek "I" izkia "e" idazten zuten. "KI", ordea, gauza bat zertaz egiña dagoan adierazten duan atzizkia ere bai bait da.

Gure larrukiko "Larkederra" edo "Larkiderra" ura, basa-beiak azitzen ziran tokia zan, eta beiek, ongi azitzeko, larki ederra bear dute: belar goxo ugari.

—Oroi antziñate artan "TX" izki-bikotea "K" agoskatzen zutela, eta, esan dugun bezala, "I" adierazteko, oso maiz, "E" idazten zutela; eta, orregaitik segu-ruaski, LARKI EDERRA izeneko basabei-toki aren izena LARCHEDERRA idatzi zigula idazle zaar arek.

"Science fiction"? Baleike. Ea zuk azalpen obeago bat ematen diguzun.

MUSCHELLI—. Oroi, berriro, "CH" ori "K" dala, "L" berriz "LL" ori, eta ortaz, toki-izen ori, MUSKELI agoskatu bear dugula.

Euskaldun itza? Naitanaiez! Ez bait da latera. Ez bait zitekean IX mendean gaztelera izan. Eta ez bait zan gaiñera orduan Oka Mendietan euskera besterik itzegiten.

Muskaria gaurko Tudela naparraren izena zan. Muskogorri bat bada gaur Laburdi'n. Baita Muskor, Muskar, Muskes eta Muskiz ere Nafarroa'n. Eta Donibane Muskiz'ko bat Bizkaï'n.

"Musk" aurrizkia orrenbeste aldiz agertzen zaigun ezkerro, ezin esango dugu noski 869'garren urteko Muskeli ura toki-izen euskalduna ez zanik. "Musk" orrek zer esan dezakean?

Berriro alperrik joango gera erantzun-billa Mitxelena'rengana. Mitxelena'k zailla dan gauzarik ez bait du aipatu ere egiten.

Lopez Mendizabal'dar Isaka langille jakintsu tolosar maitagarria bai, saiatu zan beintzat erantzun ori billatzen.

"Musk"en aurreko "M" ori protetikoa dala dio, edergaillu utsa. "Uska" edo "uske" eta "usa", "goi-mendietako larre" dirala. "Li" atzizkia berriz, toki-adierazle bat.

Ortaz, Oka mendietako Muscheli ura, —"m+uske+li"—, LARREGARITZ, izango litzauguke.

Egia ote? Baleike. "Li", "RI" bezala, "DI"ren aldakuntza izan bait daiteke: ("piñudi"-piñeri").

Aro zaar artan "1" esan eta "e" idatzi egiten zutelako, ez litzake arauz-kanpoko gauza izango, "Muschelli" ori guk Muskili irakurri bear izatea. Era ortara, MUSKILI ura, eta gure gaurko MUSKITZ, itz bat berbera izango lirake.

"Uski", "Uzki" erderaz "grama" eta euskeraz "aski" ere esaten zaion belarra dugu, Lopez Mendizabal'dar Isaka'ren ustez. MUSKILI eta MUSKIZ beraz, erderaz "gramal" eta euskeraz "askibelar edo uskibelartokia", ots, "ASKITZA" edo "Uskitza".

RIPAOTA—. "Ripa" erreka-ertza dala badakigu. Euskeraz, "ibarra". Baita zer dan "ota" ere; gazteleraz, "argoma", Araba'ko erderan izan ezik. Arabarrek, erderaz ari diranean, beti-beti "otaka" esaten bai diote gure mendietan ain ugari dan lar orri.

"O"z eta "E"z amaitzen diran itzak, izen alkartuetara sartzean, "o" eta "e" aiek, maiz, "a" biurtzen dituzte: "astaburu", "garagorri", "artasoro", "otalore", "urdelar", "lorategi", "erlauntz", eta abar.

"Ota" duten abizenak eta toki-izenak aneika ditugu gure lurralde ontan: Otamendi, Otazu, Otago, Otaitz, Otatxe, Otagorrieta...

Zerbait esan nai nuke azken-aipatutako bi izen oietaz:

"Otatxe" ez da "ota-etxe", "otaitze" baizik. "TX" ori "TZ" goxatua besterik ez bait da. Jakiña da ba, euskeraz, izki gogorrak goxatzea naikoa dala, itz gogor oiek daramazkiten itzak "diminutivo" edo "era ttipigarrian" ipintzeko: adibidez, otza, otxa; zakurra, txakurra; katua, kattua; musua, muxua; tantoa, tanttoa, otsoa, otxoa, aia, umetxoei ematen zaien aia, aya; makila, makilla; ninfa, ñiñia; dilinda, ddilindda.

Barkatu eidazu, irakurle, azkeneko "ddilindda" orrek burura dakardan gertakizun bat emen gogoratzea.

Ondo jakiña da "batustanoek" "Y" izkiari dioten gorroto eroa. Euskalerrri guztiak ordea, "yayoa" esaten bait du "y" ori argi agoskatuz, "y" gaixo ori ere amorruez eriotzera galdu naiez, Mitxelena'k, Bergara'n Euskaltzaindiak egindako Bartzar zaratatsu artan, ikasgelako olbetz batean, zutituta "yayoa" "ddaddo" esan bear dala esanez, izki aundiz "DDADDOA" idatzi zigun; eta itza bikoiztatuz, "DDADDODDADDOA". Ez al da parregarria?

Gaiñera, ez noski Mitxelena bezala euskaldun berria dan batentzat, baiñan bai betidandik euskalduna izan geranontzat, zearo ez-berdiñak dira "Y"ren eta "DD"ren doñuak.

Itzuli gaitezen ordea mozturik utzi dugun gure arira:

Aipatutako "Otagorri" ez da "margo-gorridun-ote-tokia", "otea-besterik ezduan-tokia" baizik. Era berean, goraxeagoko "Garagorri" ura ere, ez da gorriz-margoztutako-garo-tokia", "arras-toki-garatsua" baizik.

Toki-izenetan, "gorri" itza, ez da fa beiñere margo baten izena. Oituraz kanpo-ko ugaritasunaren adierazlea da (Arrigorri, Arrigorriaga). Baita bakartasunarena ere. "Arrigorri", "lugar de solo piederás" edo "lugar de pura piedra", biurtu daiteke gaztelera.

"Larre gorrian eperra" esanaz asten da Benaparroa'ko maitasun-abesti bat. Ez du esan nai "eperra gorritz margoztutako larrean" zebilenik. Eperra ebillen larrea, larre besterik ez zala adierazi nai du. Ez zuala zugaitzik, ez zuala aitzik eta arri geiegirik; larrean azitzen dan belar txiki zailla besterik ez zuala.

Eguneroko izketan ere badu "gorri" itzak orrelako zentzu berezia: "negu gorrian gaude"; "aste gorrian ere jai egiten du orrek". "Ez-bear gorrian aurkitzen da". "Neke gorriak jasan bear izan ditu"...

Bir-itzul gaitzen ordea, berriro mozturik utzi dugun arira. Larrukiko RIPAOTA zer ote zan? OTIBAR, nere ustez. Edo, atsegiñago ba'zaizu OTARIBAR, "R" eufoniko edo doiñu-goxagarriarekin.

Larrukiak "ibar", "ote"ren aurretik ipinzen duala? Bai noski. Lateraz idatzia bait dago. Zergaitik lumalari zaar ark itz alkartuaren erdia bakarrik..., ots, zergaitik "ibar" bakarrik, lateratu zuan? Eta zergaitik utzi zuan itzaren beste erdia dan "ota" lateratu gabe?

Itz ori lateraz nola esaten zan ez zekialako, bearbada. Gure lumalaria, eskierki, Okamendi'ko lekaidetxe artako lekaide bat zan. Erdiari "garaieko" lekaide aiek ordea, ez ziran geien-geienak kulturazko gizonak izaten; ez ziran apaizak izaten; kristau arruntak izaten ziran: nekazariak, artzaiak, esku-langilleak. Beren jakintza guztia, otoitzerako buruz ikasten zituzten salmoek osotzen zuten. Lateraz, "garoa", "filix" esaten da; baiñan baleike ori Okamendi'ko lekaide ark jakin ez izatea.

ARBORE—. "Zugaitza" da. Ez ordea nolanaiko zugaitza. Muga-adierazle bateko bereiziki koskatutako zugaitza baizik. "Arbor comparato" esaten bait du gure larrukiak. "Comparato" orrek "prestatuta" esan nai du. Mugagaillu izateko era egokian aukeratua eta gertutua.

Badirau oraindik gure artean mugarren ordez, mugazugaitzak erabiltzeko oitura. Mendietan batez ere. Eta geienetan zugaitz oiek urkiak izaten dira. Euskalerrian muga-zugaitzik aipatuena, gaur Araba'koa dan Luiando'n zegoan malato izeneko zugaitza da: "Arbola Mallatua": "Arbor Mallatus" lateraz. Gudatekoan, zugaitz artaraiño bakarrik zeuden Bizkai'ko gudariak joatera bearturik. Andik aurrera, nai zuana bakarrik joaten zan, eta diru-truke.

Orregaitik, Gernika'ko Aritzaren ondorean, Luiando'ko Zugaitz Mallatua izango da eusko-zugaitzetan ospetsuena.

GALLAFAZA—. Badantzut, irakurle, zure abots asarrea, itz ori ezin daitekela euskalduna izan, deadarka. Euskalduna ez bada, zer izan daitekeala uste dezuba, apalki galde egingo dizut nik.

Ez da latera. Ez da gaztelera. Izan ere, orduan iñork gaztelera bat iñoiz sortu zitekeanik pentsatu ere egiten ez zualako, ezin izan zitekean gaztelera. Ez da arabiera. Izan zitekean arabiera, euskotar-arabitarren auzotasunaren aldetik; ez ordea bi errialde aien arteko giza-giroaren aldetik. Eta, ez da arabiera.

Egoaldera, arabitarrek ez zeuden orduan, ez orixe, Oka mendietatik urruti. Euskalerraren muga-muga bait ziran Oka mendiak. Mugaz bestalde, Arabitarrek. Euskaldunek ordea, an gure egoaldearen sarkaldean, ez zuten arabitarrekin arremanik, borroka odoltsuetan alkar-jotzeko ez ba'zan.

Denbora aietako edestilari arabitarrek esaten digutenez, urtero-urtero sartzen ziran udaz arabitarrek Bruxula'ko mendatea-zear Euskalerrira; baiña, dirudianez, ez ziran eskubira ta ezkerrera geigi zabaltzera, bildurrez ausartzen. Laisterka egindako sartu-atera azkarrak izaten ziran aiek.

Bureba'ko zelaiean izaten zituzten arabitarrek, alde artan Euskalerraren zaindari ziran arabarrek borroka latzak; Geienetan Pankorbo ("Ponte Corvo", "Zubioker"?) zeritzan arrarteraño iristen ziran, baita noizbeinka Ibero ibaiaren ertzeteraño ere, eta bein Gazteiz'tik amabost kilometrora dagoan Arganzoin'go arrartera ere iritxi ziran. Baiña, beti, ederki jipoiturik atzerantz ostera Bruxula'ko mendatea bir-igarotzera beartuak izaten ziran. Ez bide ziran nolaniakoak jasotzen zituzten jipoiak. Ikus:

Argantzoin'go artan, Kordoba'ko Emir Nagusiaren anaia bera zuten buruzagi. Gaur Miranda esaten zaion urian gelditu zan. Eta Argantzoin'en bere gudaroztearen ondamenaz jabetu zanean, samintasunez II zan gizagaixoa.

Danadala, egoaldeko euskaldun aiek ez zieten bildur aundirik arabitarrei. Ori adierazten digu beintzat, an, muga-muga-mugan, Okamendi'ko lekaide aiek euren lekaidetxean lasai-lasai bizi zirala, larruki zaar auen bidez jakian aal iza-teak.

Euskalduna dugu beraz Oka mendietako Gallafaza ura, naiz larrukian oso era baldarrean idatzia agertu. Asi gaitezen, bere zentzua ulertzeko azterketatxo apur bat egiten:

Bere "ZA" atzizkia, euskarazko "TZA" atzizkia bera dala dirudi. "Gallafatza" dugu beraz izen ori. Zer ote da "galla"?

Orrela asten diran izenak ugari ditugu. Bizkai'n batez ere: Gallastegi, Gallaga, Gallargakogorta (Sodupe'n), Gallarta... Baiña baita Gipuzkoa'n ere: Gallarri Berri (Azpeiti'n); eta Naparroa'n, Ganarte (Abaigar'en). Eta Laburdi'n; Gallaret: (abizena eta baserri baten izena).

Bearbada, laterazko "LL" ori "L" irakurri bear dala oroitaraziko didazu. Bai noski. Bañan badira "galar"ez asten diran izenak ere; eta ugariagoak gañera: Galar, (Naparroa'n erri bat), Galarza, Galarraga, Galarte, Gatada...

Izen guzti oien aurre-izki dan "gallar" edo "galar" orrek bi gauza esan nai ditu: 1.ª: Landatua dagoan tokian bertan zutirik dagoan zugaitzari igartuko adarra; 2.a: lur-zuluetan egindako gaztain-egur-ikatza.

Larrukiko "Gallafatza"k erdian daramakian "F" ori nere ustez "rr" idatzi nai izan zuan lumalari zarraren utsegite bat dugu, edo, seguruaski, geroago mendean larruki au birridaztean beste lumalari batek lenagoko ark idatziko "rr" gaizki irakurrita "f" biurtuz oartzeke egindako okerkeri bat.

Ortaz, larrukiko Gallafatza "GALLARRATZA" dala esango nuke, aboskeraz "Galarratza"; gure aldi auetako "Gallarreta"ren edo "Galarreta"ren edo "Galarraga"ren kideko toki-izena. Ean-naiez, IKAZTEGIETA.

Mitxelena'k, Mendieta'ri jarraituz, toki-izen eta abizen auetako "galarra" aurre-izkia, "landatua dagoan tokian bertan zugaitzari igartutako adarra" dala dio. Orrela ba'litz, izen guzti oien zentzua, "landaturik dagoan tokian bertan zugaitzari igartutako adarra dagoan lekua" izango litzake. Oker dabillega derizkiot. "Orrela igartutako adar" ori, gauza ezerezegia bait da orrenbeste izen eta toki-izenen oiñarri izateko.

Orregaitik, nere usteari eldurik diraut: "Galafatza", "Galarraga" dala esanaz alegia. Zentzuz, "Ikaztegieta".

Alare badut nere-baitan kezka bat: "Galar" itza, bere bi zentzuekin, Goi eta Bee Naparroa'ko euskeraren itza dala, alegia: "baskoien" itza. Oka mendietako euskaldun aiek ordea, ez zirala baskoiak, autrigoiak baizik. Gaur-egun euskalki bakar baten altxoan bizi zaizkigun itz asko, euskera guztira aldurik ote zeuden antziña artan?

Danadala, azturik utzi bear ez dugun gauza da, Lopez Mendizabal'ek dionez, "allar" (eta euskaldunen ezpaiñetan ain erreza dan aldakuntzaren ondorioz) "alar", guk "txillar" esaten diogun basa-landarea dala. Eta, orrela, "Galafaza", "G" apaingarri bat aurrizki duala, "Allarratza" izango litzakela; eta bi izen orren zentzuz, TXILLARDEGI.

FORNERO—, -"In fornero una bacariza"-, autrigoi aien ezpaiñetan "Fornero" "LABETEGI" zala esango nizueke nik; "labe", lateraz "fornus" bait da. "Fornero", naiz latera zarrean "labelari" izan, erdiaroko lateraz "fornero" esaten zitzaion labetokiari , gaur bertan gazteleraz, Basauri'n antziña Kareaga deiten zitzaion auzoari gaur Kalero esaten dioten bezala. Ain zuzen, Kareaga zan seguruaski Oka mendietako "Fornero" ura ere, guk karobi eta napparrek, laterazko "calcium" euskal-itxuraz jantziz, "galtziñobi" esaten dioten kare-ogea.

Larruki zarretan agertzen da, "Fornero" orren antzeko izen bat "Kareaga"ren itzulpena eskierki, al zuten guztian jotzen bait zuten lumalari aiek, izen euskaldunak lateraz itzultzera. Izen ori, gaur Hornillos esaten zaion erri arabar ezabatua-ren izena da, Fornello ta Forniello agertzen zaigu Kukulla'ko Burni-Barren Larrukian, 1025'garren urtean, eta Forniellu Leire'ko XI eta XII mendeko bi dokumentuetan.

Baiña gaurkoz aski izango dugu-ta, datorren zenbakian jarraituko dugu.

Latiegi'tar Bixente

